

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de in dit hoofdstuk beschreven archeologische onderzoekslocaties.
Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

Verslag archeologie in 2009

Froukje Veenman en Bert Tuin¹

Inleiding

De bodem staat onder druk. Steeds vaker komen we elkaar (figuurlijk) tegen onder de grond. Behalve van archeologen is de bodem namelijk ook het werkterrein van milieukundigen, ingenieurs, saneerders, kabelmaatschappijen, energieleveranciers, waterbeheerders, biologen en sinds kort ook van degenen die zich met duurzame oplossingen bezig houden als opslag van CO₂ en het aanleggen van ‘warmteputten’. Het wordt zo druk onder de grond dat er in den lande zelfs gesproken wordt van het opstellen van ondergrondse bestemmingsplannen. In die plannen zou iedere discipline zijn plaats krijgen.

In en onder de grond komen we steeds meer zaken tegen die door mensen achtergelaten zijn. Funderingen, kabels, leidingen, putten, riolen, maar ook verontreinigingen. Bovendien zijn er op enige diepte zaken van economisch belang, zoals olie en gasvoorraden. En dan de archeologie. Sommigen zullen archeologische resten beschouwen als een apart soort verontreiniging van de bodem, die ‘opgeruimd’ moet worden en plaats moet maken voor nieuwe projecten. Anderen betogen dat het ongemoeid in de grond moet blijven liggen, eventueel voor toekomstig onderzoek met nieuwe vraagstellingen en nieuwe technieken. Daarnaast is alles wat in de bodem wordt achtergelaten over vijftig jaar in feite een archeologische vondst. De projecten van vandaag als vormen archeologie van morgen. Hoe het ook zij, feit is dat we goed samen zullen moeten werken, willen we allemaal uit of in de bodem krijgen wat we verlangen.

Het jaarverslag archeologie in deze *Hervonden Stad* getuigt ook weer van de vele belangen in en onder de grond. Geplande nieuwbouw, onderhoud aan rioleringen, verontreinigde bodems, aanleg van watergangen en nieuwe onderkomens voor zeldzame heidekikkers leverden allemaal hun bijdrage aan het archeologisch onderzoek. En dan blijkt de bodem nog veel verrassingen in petto te hebben als muntschatten en handgranaten, maar ook een leerlooierij en een 12e-eeuwse houten brug. En het wordt maar weer duidelijk dat het in de bodem vroeger ook best druk is geweest.

Aan het archeologisch onderzoek in 2009 namen deel vanuit de Stichting Monument en Materiaal als vrijwilliger of stagair: Mariska Beishuizen, Annelies Berends, Tamara van den Berg, Janny Bolhuis, Dick Brinkhuizen, Liesbeth Cavé, Hayo Dopmeijer, Just van Es, Jan Gerard, Wout Heinen, Harm Homan, P. Kalkman, Tammao Kasemier, Ineke Koop, Astrid Koops, Fred Kortmann, Amy Kuiper, Jorrin Kuiper, Henk Nieuwenhuizen, Nikolaas Noorda, Marja Overeem, Bertus Overweg, Theodora Panagiotou, Leendert van der Schee, Yolanda Schellinger,

1. De auteurs danken Sarah Dresscher, Jasper Huis in 't Veld, Gert Kortekaas, Bart Huizenga en Sierd-Jan Tuinstra voor hun vriendelijke medewerking en inspanningen.

Henk Staal, Sophie Thasing, E. Witmer, Roelof Zewuster en Hanna Zimmerman; vanuit de gemeente Groningen: Jaap Buist, Klaas Helfrich, Frits Vrede, Froukje Veenman, Gert Kortekaas en Bert Tuin. Aan de gemeentelijke ploeg werden vanuit Archeological Research and Consultancy bv (ARC bv) te Groningen toegevoegd: Jasper Huis in 't Veld en Anko Wieringa. In de maanden mei en juni werkten de eerstejaargestudenten van het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) mee aan enkele opgravingen en boorcampagnes, daarbij begeleid door de studentassistenten Sarah Dresscher, Laura Edens, Richard Fens en Jeroen Mendelts.

Afb. 2. Abrug: Funderingspalen van de 12e-eeuwse Abrug. Foto: Gert Kortekaas, collectie Dienst RO/EZ.

1. Abrug, opgraving (archisnr. 35627)

3 juli - 4 oktober 2009

Tijdens de renovatie van de beide landhoofden van de Abrug en de vervanging van het riool in de Brugstraat werd in opdracht van de gemeente Groningen archeologisch onderzoek uitgevoerd door ARC bv. Deze hoek van de stad werd tot in de 13e eeuw gedomineerd door de Drentse A. Aannemelijk is dat de Brugstraat deel uitmaakt van de 'stadsaanleg' uit de 11e eeuw, als westelijke uitvalsweg. De Brugstraat ligt dan op de oostelijke oever en gaat waarschijnlijk via een doorwaadbare plaats of een brug verder westelijk.

Op de grens van Brugstraat en Abrug werden tijdens het onderzoek een onverwachts fundament aangetroffen, die van de Apoort zou kunnen zijn. Besloten werd om het fundament te ontzien en de plannen voor de werkzaamheden aan de Abrug iets aan te passen. Een tweede verrassing bevond zich onder het gemetselde, westelijke landhoofd van de Abrug (circa 1895). Hier bleken tussen de denenhouten funderingspalen nog eikenhouten pijlers van middeleeuwse, houten

voorgangers aanwezig (afb. 2). Voor zover nu duidelijk is, dateert deze brug van kort voor 1200. Daarmee behoort de Abrug tot de oudste Nederlandse bruggen die, zij het in andere gedaante, nog in functie zijn.

Zeven opeenvolgende Abruggen

Uit het archeologisch onderzoek, historisch kaartmateriaal en het archiefonderzoek dat Archiefetcetera (kunst)historisch onderzoeksbureau voor de gemeente uitvoerde, blijkt dat er achtereenvolgens minimaal zeven bruggen over de A gebouwd moeten zijn. Hieronder volgt een beknopte beschrijving daarvan.

Afb. 3. Proefsleuf in de Brugstraat (zuidzijde ter hoogte van nr. 8) waarop boven de humeuze vulling van de berm-sloot zandlagen van wegdekken uit de late middeleeuwen. Foto: Gert Kortekaas, collectie Dienst RO/EZ.

Twee houten bruggen

Voor 1100 is er weliswaar een route over de A – uit die tijd dateren de oudste bestratingen en in ieder geval een berm-sloot (afb. 3) in de Brugstraat – maar die bevat waarschijnlijk geen brug maar een doorwaadbare plaats. De eerste houten brug, brug 1, is blijkens dendrochronologisch onderzoek waarschijnlijk gebouwd in de zomer van 1192 en is veertig jaar later gerepareerd, zo rond 1232. Een tweede brug, brug 2, op dezelfde plaats, dateert uit het midden van de 13e eeuw, en bestaat nog steeds uit (eikenhouten) palen.

Twee stenen bruggen

Brug 3, de eerste stenen brug, is gemaakt van baksteen en dateert waarschijnlijk uit de 14e eeuw. We kennen deze brug alleen uit de archieven² en kunnen

2. Friso 2009, 10.

Afb. 4. Uitsnede uit de kaart van Haubois uit 1643 met daarop de Apoortenboog met drie bogen, die langer dan 250 jaar dienst deed.

haar zien op historische plattegronden. De archeologen konden (restanten van) deze derde brug helaas niet terugvinden. De opvolger van deze brug, brug 4, dateert uit 1599. Hoewel deze brug niet archeologisch gedocumenteerd kon worden, heeft zij wel een naam en is wel bekend hoe zij eruit zag; op de kaart van Haubois (1643) wordt een stenen brug met drie bogen afgebeeld: de Apoortenbrug (afb. 4). Deze brug doet maar liefst dienst tot ver in de 19e eeuw. Vanaf het moment dat de bestekboeken van Groningen bewaard zijn gebleven (1731), komt de brug haast jaarlijks terug in de onderhoudsbestekken. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om het (opnieuw) bedekken van de brug met een *schil*. Ook wordt er gesproken van het verven en olieën van de bruggen³.

Drie ijzeren bruggen

In 1854 wordt gesproken over het vervangen van de inmiddels in slechte toestand verkerende Apoortenboog uit 1599. De moderne tijd doet in 1855 haar intrede met de Apoortendraaibrugge, brug 5, die van ijzer is en kan draaien. De werkzaamheden die gepaard gaan bij deze vervanging, hebben waarschijnlijk de resten van de stenen bruggen volledig opgeruimd.

Deze brug 5 lijkt een maandagochtendmodel te zijn: in 1863 al wordt de brug bestempeld door de stadsbouwmeester als *geheel mislukt*⁴. Deze peperdure brug (er werden maar liefst 33.778 gulden voor uitgetrokken) zou zo breed worden dat twee rijtuigen elkaar konden passeren en zo lang dat ook grote schepen van de doorgang gebruik konden maken. Zij wordt in 1895 alweer vervangen door een veel zwaardere draaibrug, brug 6⁵. Deze laat-19e-eeuwse ijzeren draaibrug wordt gefundeerd op zware dennenhouten palen en die gaan – net zoals het draaistel – dik een eeuw mee. Vlak voor de oorlog is een nieuw brugdek gemaakt op het bestaande draaistel naar ontwerp van Siebe Jan Bouma, brug 7.

Brug 7 gaat mee tot de jaren tien van de 21e eeuw. Dan moeten de brughoofden van 1895 worden hersteld. Inmiddels is dan een nieuwe Monumentenwet van kracht, waardoor archeologisch onderzoek verplicht is. Met de restauratie in 2010 wordt dus brug 7 hersteld, worden het metselwerk en de verzwakte dennenhouten palen van brug 6 vervangen, zijn brug 1 en 2 ontdekt, en is vastgesteld dat brug 3,4 en 5 fysiek spoorloos zijn.

3. *Ibidem*, 4.

4. *Ibidem*, 4.

5. *Ibidem*, 10.

2. Beijumerweg 15 en 19 en het Koerspad, booronderzoek (archisnrs. 34801, 34806, 34807)

15 mei- 12 juni 2009

In het voorjaar van 2009 hebben drie booronderzoeken plaatsgevonden in de wijk Beijum in de stad Groningen, op de locaties Beijumerweg 15 en 19 en aan het Koerspad⁶. Hieronder zullen de resultaten kort worden besproken.

Het archeologisch gemeentelijk monument Beijumerweg 15 is het voormalige borgterrein van Huis te Beyum. De huidige bewoners hebben plannen om de vijver te verdiepen en wellicht kunnen daarbij archeologische resten verloren gaan. Uit de boorgegevens bleek dat het terrein erg verstoord is. De fundamenteën van de borg zijn niet teruggevonden; waarschijnlijk staat de huidige boerderij op dezelfde plek. Wel zijn aan de westkant van de boerderij resten van de oude gracht teruggevonden, die in noordelijke richting liep. De locatie van deze gracht komt overeen met de plattegrond van het borgterrein volgens Formsma⁷. Aan de westkant werden ook aanwijzingen gevonden voor een gracht of een sloot. Deze heeft een oost-west oriëntatie en is niet terug te vinden op de plattegrond van Formsma. Omdat in deze boringen geen archeologisch materiaal is aangetroffen, is het niet mogelijk om deze gracht of sloot te dateren.

Afb. 5. Stenen vloer van de vermoedelijk laat-middeleeuwse kapel. Foto uit het jaar 1964, genomen door de toenmalige bewoner van de boerderij, dhr. De Vries. Foto: privé-collectie dhr. De Vries, Groningen.

Op dezelfde plattegrond waarop het oude borgterrein staat aangegeven, geeft Formsma een kapel aan op de locatie van Beijumerweg 19. Het zou gaan om een middeleeuwse kapel die in de 16e eeuw tijdens de Beeldenstorm verwoest is. Naast deze plattegrond zijn er ook historische verwijzingen naar deze kapel en in 1976 heeft de toenmalige bewoner bij het graven van een gat in de voortuin een stenen vloer van kloostermoppen aangetroffen (afb 5). Dit terrein heeft de status van een beschermd archeologisch monument. Ondanks de verschillende aanwijzingen over het bestaan van een kapel, heerst er onduidelijkheid of de kapel hier wel werkelijk heeft bestaan⁸. Daarom zijn op de locaties waar de kapel volgens

6. Dresscher 2010.

7. Formsma 1987, 545.

8. Veenman en Tuin 2009, 9.

Formsma en volgens de toenmalige eigenaar zou hebben gestaan, prikraaien uitgezet. In veld bleek het overigens niet mogelijk om met deze methode de kapelvloer terug te vinden. De bodem was in de bovenste halve meter dusdanig verstoord dat regelmatig op weerstand werd gestuit. Om zeker te weten dat de weerstand puin betrof, is met een gutsboor met een doorsnede van 3 cm gecontroleerd of het om een los stuk puin ging of de kapelvloer. In alle gevallen ging het om een los stuk puin en kon de kapelvloer niet worden teruggevonden.

Het booronderzoek aan het Koerspad betrof een middeleeuwse huiswierde. Uit bureauonderzoek blijkt dat de onderzoekslocatie in een gebied ligt dat vanaf de late ijzertijd bewoond is geweest. Clingeborg heeft in de jaren zeventig van de vorige eeuw op deze locatie een huiswierde gekarteerd en in oktober 2008 heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau er een booronderzoek uitgevoerd⁹. Hieruit blijkt dat het om een middeleeuwse huiswierde gaat. In mei/juni 2009 heeft er een waarderend booronderzoek plaatsgevonden om na te gaan wat de omvang van de huiswierde is en in welke staat deze verkeert.

Uit het booronderzoek is gebleken dat de huiswierde in twee en mogelijk drie verschillende perioden in gebruik is geweest. Hij is waarschijnlijk in de late middeleeuwen (1050-1500 n. Chr.) opgeworpen en bewoond. Tussen 1827 en 1953/1962 stond er een boerderij. Het is niet duidelijk of er in de tussenliggende periode ook bewoning is geweest.

De wierde bleek lastig te begrenzen. De flanken lijken aan meerdere kanten te zijn aangetast tijdens het aanleggen van de sloten die de wierde nu omgeven (of omgaven). De huiswierde zelf lijkt in het midden in een redelijke staat te verkeren, afgezien van de flanken. Volgens RAAP is de wierde deels direct op het veen (de woudlaag) opgeworpen. Binnen dit onderzoek is in een aantal boringen de veenlaag aangetroffen. Niet overal waar veen is aangetroffen, is de wierde er direct opgeworpen. Op sommige plekken is er een blauwe kleilaag tussen het veen en de wierde aangetroffen. Op de meeste plaatsen is geen veen aangetroffen en lijkt de wierde direct op de kwelder te zijn opgeworpen.

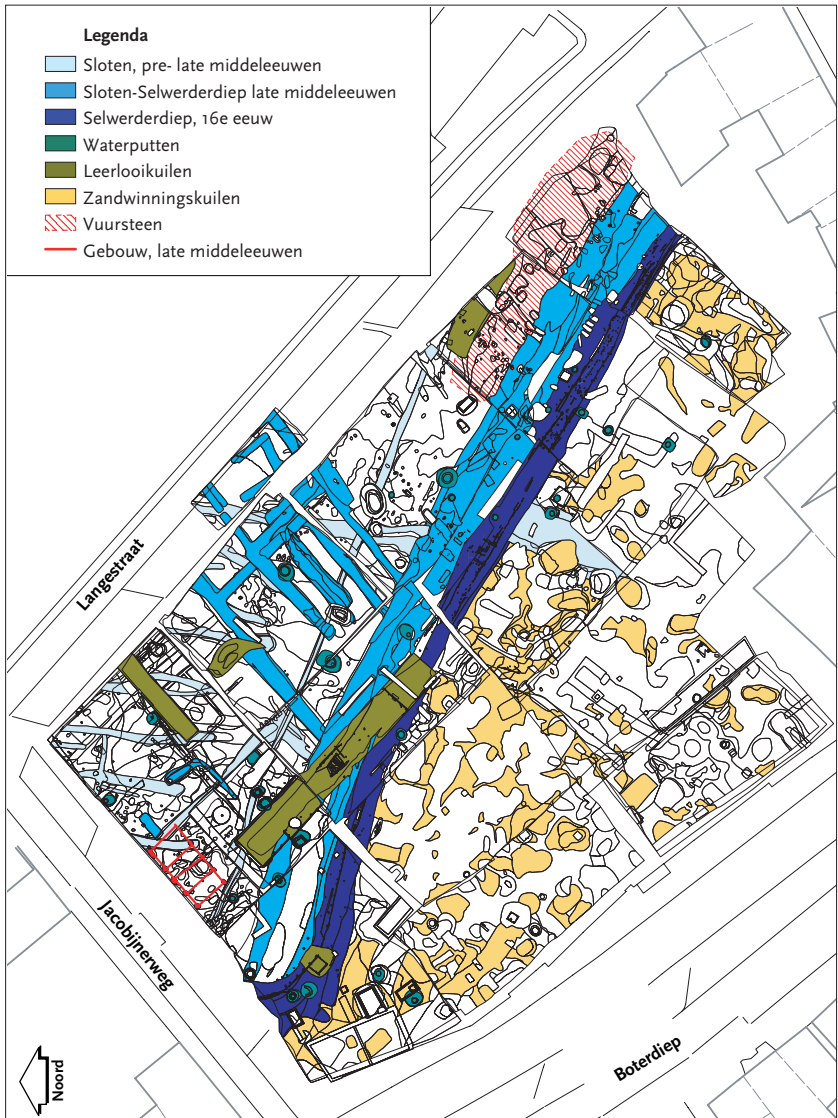
Afb. 6. Funderingen en muurwerk aan het Boterdiep. Foto: Anko Wieringa, collectie Dienst RO/EZ.

9. Veenman en Tuin 2009, 19-21.

3. Boterdiep CIBOGA, opgraving (archisnr. 33549)

2 maart - 22 oktober 2009

In het voorjaar van 2009 werd gedurende een aantal maanden ter plaatse van de voormalige garage van de gebroeders Rust en verffabriek Cordes aan het gedempte Boterdiep, net ten noordoosten van de binnenstad van Groningen, het terrein afgegraven om een zware bodemverontreiniging te verwijderen en opgegraven om archeologische informatie veilig te stellen. (afb. 6). De opgravingen werden namens de gemeente Groningen uitgevoerd door medewerkers van het archeologisch bedrijf ARC bv te Groningen, in samenwerking met Van der Wiel bv te Drachten, die de sanering uitvoerde.

Afb. 7. Boterdiep, overzicht van de belangrijkste archeologische sporen. Schaal 1:400. Tekening: Jaap Buist en Jasper Huis in 't Veld, collectie Dienst RO/EZ.

Het archeologisch onderzoek van dit circa 0,75 ha grote terrein ging gelijk op met het afgraven van de vervuilde grond. De opgraving leverde een grote verscheidenheid aan bewoningssporen (afb. 7) en archeologica op: vuursteen uit het neolithicum, resten van een middeleeuws boerenerf, ‘vuilnis’ uit de 15e-16e eeuw en resten van leerlooierijen uit de nieuwe tijd, maar liefst drie muntschatten¹⁰, pelgrimsinsignes¹¹ en delen van minimaal twee en mogelijk zelfs drie aardewerken schoorsteenbeelden¹². De ondergrond ter plaatse bestaat uit dekzand, licht aflopend in oostelijke richting. In het noordoostelijke deel van het terrein werden op dit dekzand enkele tientallen bewerkte vuurstenen aangetroffen. Op basis van enkele werktuigen (schrabbers) dateert het materiaal uit het neolithicum. Het dekzand is vermoedelijk vanaf het begin van de ijzertijd, onder invloed van de zee, door een pakket klei afgedekt.

In deze klei tekenden zich sloten en greppels af: tekenen dat men pogingen ondernam om het gebied te ontwateren. Vanaf de late middeleeuwen lagen deze sloten in een verkaveling die ook nu nog in het omliggende stratenpatroon te herkennen is. In deze periode waren enkele percelen in gebruik als boerenerf. Resten van een schuur en twee waterputten konden uit deze periode worden opgetekend. In dezelfde periode ontstond een brede noord-zuid georiënteerde sloot die het terrein in tweeën deelde: het Selwerderdiep. Het terreindeel ten westen van deze sloot werd in de 14e eeuw compleet vergraven: vermoedelijk heeft men hier zand gewonnen. Het hierdoor ontstane maanlandschap werd daarna in de 15e-16e eeuw gebruikt als vuilnisbelt.

Muntschat

Bovenin deze afval laag werden maar liefst drie muntschatten gevonden met in totaal meer dan 500 munten, daterend uit de 15e en 16e eeuw. De eerste

Afb. 8. Een gedeelte van de derde muntschat op het Boterdiep. Op de voorgrond zijn nog de resten van een stenen kruikje zichtbaar. Foto: Gert Kortekaas, collectie Dienst RO/EZ.

10. Een muntschat is officieel een bij elkaar liggende verzameling van vijf of meer munten.
11. In totaal konden tien pelgrimsinsignes worden geborgen, waaronder twee zeldzame exemplaren. Zie hiervoor het artikel van Hans van Gangelen en Klaas Helfrich, elders in deze *Hervonden Stad*.
12. In *Hervonden Stad* 2009 is een artikel hierover verschenen: Kortekaas, Knol en Van Gangelen 2009, 79-92.

betreft negen stadse stuivers (enkel en dubbel) uit circa 1460, de tweede vijf stuiverstukken uit circa de eerste helft van de 15e eeuw. De derde was verstopt in een stenen kruikje en telde maar liefst 422 stuiverstukken van verschillende grootte, allemaal daterend uit de uit de periode 1500-1508 (afb. 8). Ze zijn vrijwel allemaal geslagen in de stad. Het betreft halve, hele en dubbele stuivers die in Groningen namen hebben als jagers en vliegers. Alles bijeen lijkt de schat in totaal een toenmalige waarde gehad te hebben van ongeveer 650 stuivers, ruim 20 goudguldens. Numismaat Jan van der Wis schat dat (met aannames) de waarde van de schat destijds genoeg was voor een stevig werkpaard met een lading haver, wat vertaald kan worden naar een nieuwe middenklasser met volle tank. Met een dagloon voor een geschoolde arbeider van drie stuivers was dat bijna een jaar werken¹³.

Leerlooierijen

Vanaf de 15e-16e eeuw wordt het oostelijk gedeelte van het terrein gebruikt door leerlooiers tot halverwege de 18e eeuw. Verschillende diepe rechthoekige kuilen en zeer veel waterputten (afb. 7), samen met de vondst van plakken gemalen eikenschors en vele dierbotten van vooral paard, tonen aan dat hier leerlooierijen gevestigd waren. De eikenschors waarin veel looizuur zit, werd vermengd met urine. Dit mengsel werd gebruikt om de paardenhuiden in te weken zodat deze tot (draagbaar) leer konden worden verwerkt.

4. Eerste Drift/Spilsluizen 2, opgraving (archisnr. 37280)

5-7 oktober 2009

Het voornemen om aan de Spilsluizen, direct achter de Hardewikerstraat nieuwbouw te realiseren, leidde in oktober 2009 tot een archeologisch onderzoek in de opdracht van Begro Beheer te Onstwedde¹⁴. De voorgenomen nieuwbouw zou resten vernietigen, zoals delen van de middeleeuwse stadswal en gracht. De plek ligt net ten noorden van de 11e-eeuwse stadswal; bovendien grenst de plek aan een nog bestaande (stads)muurtoren (afb. 9)¹⁵. Door SOB Research uit Heinenoord werd een sleuf van 7,2 × 2,5 m aangelegd in twee vlakken. Naast de sleuf werden aanvullende boringen gezet om het verloop van de middeleeuwse gracht beter in beeld te krijgen.

Wal en muur

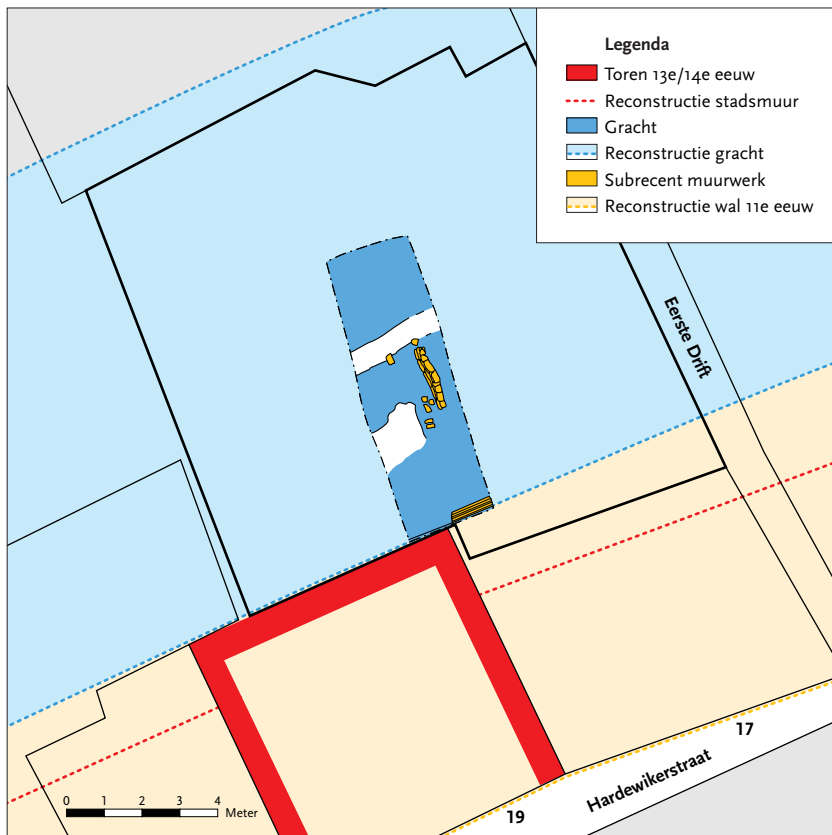
In de zuidelijke profielwand van de put werd inderdaad een fundament aangetroffen met zeven versnijdingen. De onderste laag lag in halfsteensverband. De steenmaat was 30 × 17 × 9 cm. Deze vermoedelijk 13e-eeuwse constructie op de 11e-eeuwse stadswal betreft de meest noordoostelijke hoek van de fundering van een toren in de stadsmuur, die verder geheel in het adres Hardewikerstraat 19 is opgenomen. De zijmuren van de toren zijn in de kelder van dit pand tot de eerste verdieping bewaard, van de achtergevel resteert minder¹⁶.

13. J. van der Wis, mondelinge mededeling aan de gemeentelijk archeoloog Gert Kortekaas.

14. Benerink 2010.

15. Kortekaas 2001, 8 en Van Giffen 1962.

16. Van der Werff en Kortekaas 2004, 26.

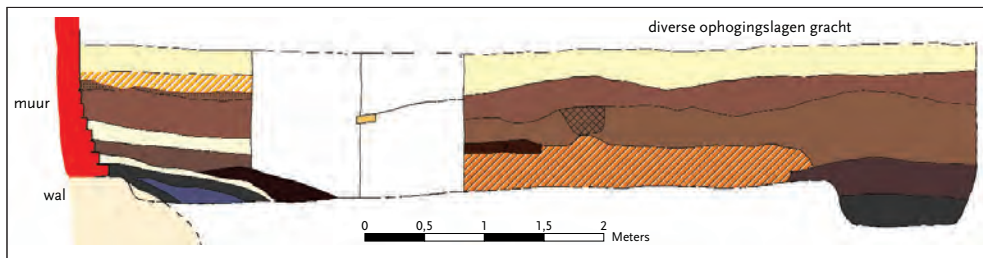

Afb. 9. De ligging van de stadsmuur, -wal en -gracht in de Hardewikerstraat. Tekening: SOB/Studio van Stralen.

Gracht

Vermoedelijk lag ten noorden van de 11e-eeuwse stadswal een gracht. Er zijn echter geen dateerbare vondsten uit deze tijd in de gracht aangetroffen. De oudste vondst betreft een fragment van Siegsburg-steengoed dat dateert van rond 1300. Het merendeel van het aardewerk dateert echter tussen 1450 en 1650 en betreft overwegend (roodbakend) kookgerei.

Het westprofiel van de proefsleuf geeft een aardig beeld van de (op)vulling van de gracht (afb. 10). De gracht is waarschijnlijk uitgediept, gezien het ontbreken van vroege vondsten en het volume van de gracht dat zoveel groter lijkt dan de opgeworpen stadswal. Dit kan ten tijde van de aanleg van de stadsmuur zijn gebeurd. De gracht is – in ieder geval na ze was uitgediept – watervoerend

Afb. 10. Hardewikerstraat, westprofiel van put 1, waarin de stadswal te zien is, alsmede afval en ophogingslagen. Tekening: SOB/Studio van Stralen.

geweest, aangezien het diepste gedeelte van de grachtvulling bestaat uit afwisselende bandjes met zandige en organische sedimenten. Ook is er met regelmaat afval in de gracht gegooid en werd deze in de late 16e of in de eerste helft van de 17e eeuw volledig gedempt. Het terrein is daarna opgehoogd, waarschijnlijk om geschikt te worden gemaakt voor bewoning. Een muurtje in het eerste vlak maakt mogelijk deel uit van die 17e-eeuwse bebouwing op de voormalige gracht. De stenen die voor deze muur zijn gebruikt, zijn wellicht afkomstig van de 13e-eeuwse stadsmuur.

Afb. 11. *Azabache* van Jacobus de Meerdere, afkomstig uit Santiago de Compostella, en gevonden in de stadsgracht van Groningen ter hoogte van de Eerste Drift/Spilsluizen. Datering 15e eeuw, hoogte 4 cm.
Foto: collectie Groninger Museum.

Azabache

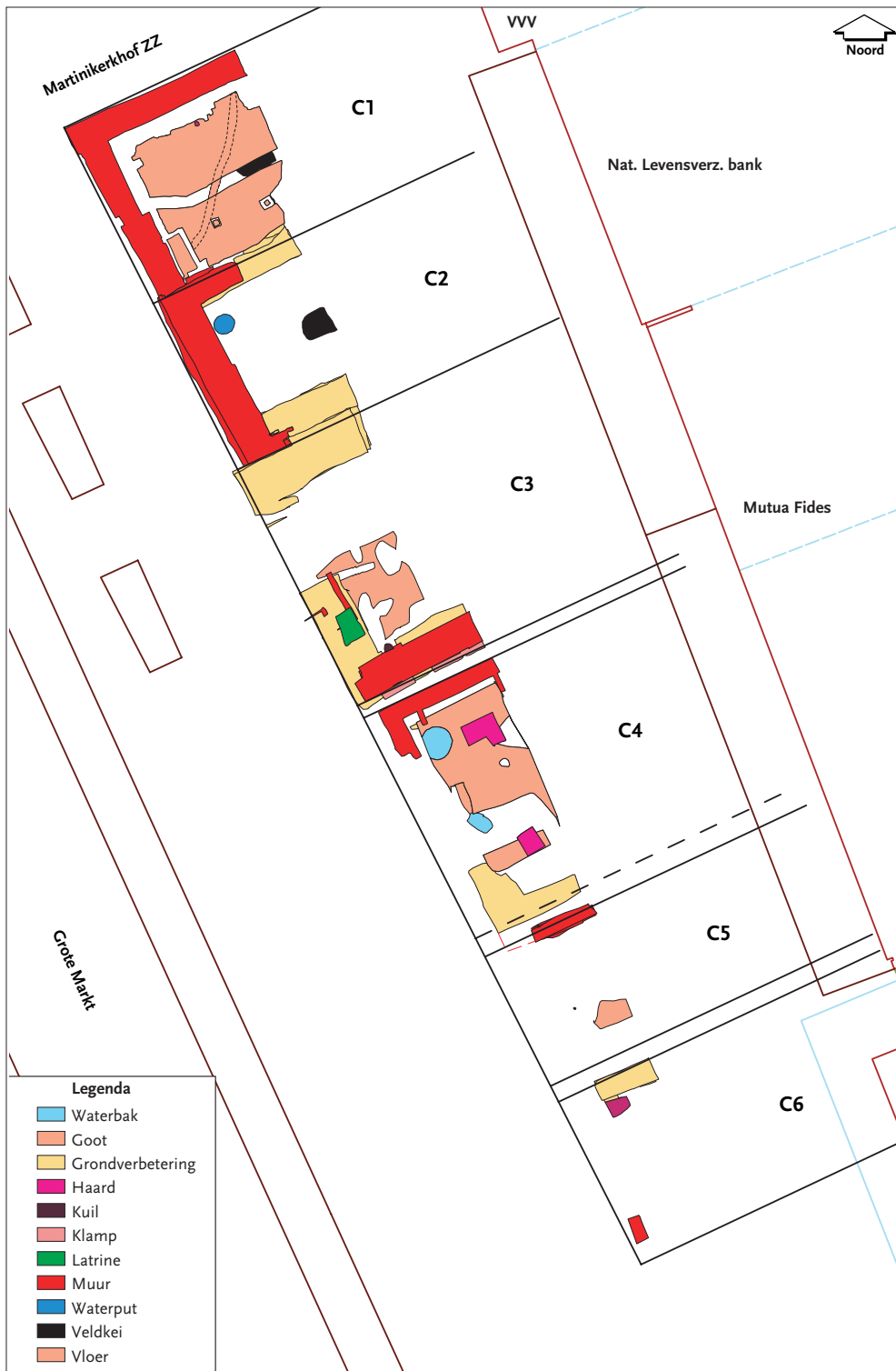
In dezelfde gracht werd overigens in 1986 bij het vervangen van de riolering in de eerste Drift/Spilsluizen een beeldje gevonden (afb 11)¹⁷. Het betreft een *azabache*, een amulet waar een geneeskrachtige werking vanuit zou gaan. Deze *azabache* is hoogstwaarschijnlijk gebruikt als pelgrimssouvenir en stelt de heilige Jacobus de Meerdere voor, een apostel. Het beeldje is uit git gesneden en door een bedevaarganger meegebracht uit Santiago de Compostella in Noordwest-Spanje. Het is waarschijnlijk gemaakt in de Spaanse stad Léon.

5. Grote Markt Oostzijde, zes voorname huizen, opgraving (archisnr: 26626, 34437, 41117)

28 april-2 juni 2008, 15 mei-29 juni 2009 en 25 mei-2 juli 2010

In 2008, 2009 en 2010 is ter voorbereiding van de herontwikkeling van de bebouwing aan de oostwand van de Grote Markt archeologisch onderzoek gedaan naar bewoningssporen onder het huidige trottoir. Deze zone waarin de voorgevels van de panden aan de oostzijde van de Grote Markt staan, is al

17. Mastenbroek, Lindeboom en Kortekaas 2009, 104.

Afb. 12. Overzicht van de opgegraven resten van de panden C1 t/m C6 aan de oostwand van de Grote Markt. Vereenvoudigde opgravingstekening, koekoeken voor de voorgevels zijn weggelaten. Tekening: Jaap Buist en Bert Tuin, collectie Dienst RO/EZ. Schaal 1:250.

eeuwen een ‘grensgebied’. Dit kunnen we concluderen uit de noord-zuid verloopende sloten. De vaste ondergrond waarop de huizen staan, is daardoor sterk vergraven en onregelmatig.

Hieronder wordt beknopt verslag gedaan van de bouwarcheologische resten van (voorgevels van de) huizen die vanaf de late middeleeuwen met hun gevels aan de markt stonden¹⁸. Het gaat om de eerste zes huizen vanaf de hoek met het Martinierkhof¹⁹. In dit overzicht worden de huizen aangeduid met hun huisnummers uit de 19e eeuw: wijk C, nummer 1 tot en met 6 (afb 12.)

Pand C1 op de hoek met het Martinierkhof

De aangetroffen fundamenten op de plek van het hoekpand horen bij een huis dat hier rond 1600 geheel nieuw is opgetrokken, maar dit huis heeft wel een voorganger gehad.

Van het oudste gebouw op de hoek van de Grote Markt met het Martinierkhof is weinig teruggevonden. Eigenlijk alleen maar twee veldkeien in de as van het pand, die dienst hadden gedaan als stiep van een standvink. Als het inderdaad een stenen gebouw betrof, zijn alle fundamenten en opgaand muurwerk ervan bij latere bouwwerkzaamheden opgeruimd. Een datering van deze bouwfase werd gevonden in een afvalkuiltje met aardewerk en bot onder de vloer. Hierin lag een Groningse munt, een ‘vlieger’, uit de tweede helft van de 15e eeuw.

Deze sporen werden afgedekt door een ‘vuile laag’ waarop in zand een bakstenen keldervloer was gelegd met daaronder een inpandige goot. Dit is een volgende bouwfase waarvan evenmin muren bewaard zijn gebleven. De goot onder de vloer voerde het regenwater af uit de zakgoot op de mandelige muur tussen panden C1 en C2. In deze goot was een Groningse munt uit het eerste kwart van de 16e eeuw blijven liggen. Baksteenvloer en goot kunnen gelegd zijn bij een kleinere verbouwing van het pand. Uit historische bronnen weten we dat het pand op de hoek in 1536 in bezit was van jonker Onno Tamminga²⁰. Er woonden in dat jaar ook ambachtslieden in het pand, onder andere een barbier.

Het hoekpand moet circa 1600 wel in een uiterst bouwvallige staat verkeerd hebben, want het afbreken en (inclusief fundament) herbouwen van de voorgevel en de noordelijke zijmuur getuigt letterlijk en figuurlijk van een grondige aanpak. De fundamenten van het nieuw opgetrokken huis zijn niet op een zandbed (grondverbetering) gefundeerd, maar veel dieper dan gebruikelijk ingegraven tot op het keizand van de vaste grond. Het fundament is opgemetseld van hergebruikte bakstenen van verschillende dikte. Op grond van de kleinste van deze baksteenmaten, een in de mortel van de voorgevel ingemetseld brokje geglazuurd aardewerk en de in het kistwerk aangetroffen kleine maat plavuisjes wordt de bouw gedateerd op de jaren rond 1600. Deze datering vindt ondersteuning in het aanzien van de voorgevels van de panden zoals die in het midden van de 18e eeuw door Cornelis Pronk getekend werden. Het nieuw opgetrokken gebouw bleef staan tot april 1945.

In 1814 vestigde zich een apotheker in het pand en tot de verwoesting tijdens de bevrijding bleef er een apotheek in gevestigd²¹. Van het apotheekbedrijf zijn geen sporen teruggevonden bij de opgraving in 2009, op de vloer van het souterrain na: kort voor de oorlog liet de jonge apotheker mej. Annie Sissing een

18. Voor een uitgebreide synthese van de opgravingsresultaten wordt verwezen naar het te zijner tijd te publiceren opgravingsverslag.

19. In 2009 is al eerder gerapporteerd over huis Panser in *Hervonden Stad*: Kruisman en Tuin 2009.

20. Alma en Doornbos 1994, 38.

21. Tuin en Venema 1982, 152.

moderne, lekvrije bedrijfsvloer leggen van gele tegels op beton op rode baksteen van in totaal 11 tot 15 cm dikte. Anno 2009 lag deze vloer nog strak in het vlak, na schoonmaak matglanzend in het voorjaarszonnetje.

Pand C2: de (olde) Daniel

Het tweede huis vanaf de hoek met het Martiniekerkhof stond in de 17e eeuw bekend onder de naam *De Daniel*. In 1659 werd het *de Olde Daniel* genoemd om onderscheid te maken met een ander pand aan de Grote Markt. Hoewel de indeling wel eens zal zijn aangepast, heeft het er alle schijn van dat het een solide gebouwd casco had, waarmee eigenaren uit zes eeuwen uit de voeten konden voor hun gewijzigde woon- en gebruikswensen. Er zijn geen aanknopingspunten in de waarnemingen om opvolgende gebouwen te onderscheiden, hooguit bouwfases van hetzelfde casco.

Afb 13. Overzicht van het opgravingsterrein aan de oostzijde van de Grote Markt in 2010. Foto: Aerofoto, Eelde.

Voor- en zijgevels waren gefundeerd op een grondverbetering van lemig, schoon zand. De grondverbeteringen van de zijgevels waren met circa 60 cm onder de onderste rij stenen iets dieper ingegraven (tot aan de ongestoorde bodem) dan die onder de voorgevel, ongetwijfeld samenhangend met de eeuwen eerder gedempte sloot onder de zijgevels. In de as van het huis was boven diezelfde sloot een veldkei als stiep ingegraven geweest in een met schoon zand gevulde kuil, ook een grondverbetering dus. De bakstenen van de zijmuren waren grotendeels uitgebikt bij de winning van restauratiestenen in 1947²². Het zand voor de grondverbetering was, zoals gezegd, schoon maar toch werden er enkele kogelpotscherven gevonden, die uit de 13e en 14e eeuw dateren. De bakstenen van de zuidelijke zijgevel van De Daniel rustten ten dele op het zandbed van de grond-

22. Tuin 2010 in deze *Hervonden Stad*.

verbetering van huis Panser, zodat de bouw van De Daniel in de tijd (kort) moet volgen op de bouw van huis Panser, vermoedelijk ergens halverwege de 14e eeuw.

In de 16e eeuw was in de noordwesthoek van het souterrain, tegen de voor-gevel aan, een put geslagen met een ronde opbouw van bakstenen. Het was een ondiepe put die water moet hebben gevoerd vanuit de top van het keizand van de Hondsrug, maar ook nog in contact stond met een opgevulde sloot uit de 10e eeuw. Er werd aan de oostkant van de Grote Markt wel meer water gewonnen; kennelijk was het water er van redelijke kwaliteit.

Er zijn aanwijzingen dat vermoeide marktbezoekers al in de 17e eeuw voor een lafenis terecht konden onder in De Daniel. Op het eind van de 18e eeuw dronken hun nakomelingen een borreltje bij Ebeltje Harms de Groot en haar echtgenoten Christoffer Portman en later Wessel van Noord, die er van 1782 tot 1813 de tapperij De Groninger Kelder dreven²³.

Pand C3: Huis Panser

Onder het niveau van de fundamente van huis Panser is een meermalen herstelde leenvloer van een gebouw gevonden uit de pre-stedelijke fase van Groningen in de 11e tot 13e eeuw²⁴. Het is waarschijnlijk een open werkplaats of schuur geweest, waarvan dragende delen niet zijn teruggevonden. Deze lemen vloer was afgedekt door een vuile ophogingslaag met aardewerk uit de 11e tot 14e eeuw en ook veel baksteenpuin.

Het allegaartje baksteenpuin met wisselende steendiktes wijst op een vrij late start van de baksteenbouw op deze plek. Van dit oudste baksteenhuis zijn het zandbed van de grondverbetering en een deel van het fundament teruggevonden. Deze grondverbetering was beduidend zwaarder uitgevoerd dan bij De Daniel: breder en dieper ingegraven, zowel onder de voorgevel als onder de zijgevels door de slappe mestvulling van een brede sloot heen. Een van de meest raadselachtige vondsten was een kuiltje dat in de grondverbetering van de zuidelijke zijmuur was ingegraven en gevuld met ongeglazuurd en geglazuurd steengoed uit Siegburg uit de eerste helft van de 14e eeuw. Waren het de resten van een feest ter gelegenheid van het leggen van de eerste steen?

Huis C3 dat pas later de naam Panser zou krijgen, is – op basis van de stratigrafie in de opgravingen – net iets ouder dan De Daniel. Het aardewerk in de genoemde vuile laag, de baksteenmaten en het metselverband, de datering van aardewerk uit het kuiltje in de grondverbetering van de zuidelijke zijmuur en historische argumenten wijzen op een datering van Huis C3 in de tweede kwart van de 14e eeuw.

Tussen 1611 en 1625 werd het huis ingrijpend verbouwd. Na het overlijden van burgemeester Johan Thedema in 1592 kwam het huis in bezit van zijn dochter Anna, die in 1611 trouwde met jonker Sicco Panser. De gevel was dermate opvallend dat de naam Panser vanaf dat moment aan het huis verbonden is gebleven. De naam Herensociëteit kwam meer op de voorgrond na de aankoop van het pand in 1774 door de Herensociëteit die het als sociëteitsgebouw gebruikte.

Uit de tijd van het echtpaar Panser-Thedema, die in ieder geval de voorgevel lieten verbouwen, dateren twee opmerkelijke archeologische structuren: 1) een latrine die in het souterrain tegen de voorgevel was ingebouwd en waarschijnlijk pas na de herbouw van de voorgevel is aangelegd en 2) een reparatie van de ver-

23. Vriendelijke mededeling van de heer H. Portman, 9-6-2009.

24. Kruisman en Tuin 2009, 42-45.

zwakte zijgevel door middel van een klamp. De reden van de verzwakking op die plek was hoogstwaarschijnlijk de inwerking van hitte, roet en vocht van een stookplaats op deze plek.

Afb 14. Grote Markt oostzijde, pand C4. De grondverbetering ter plaatse van het oude huis van Alberda. A: grondverbetering voor de zuidelijke gevel. B: slootvulling waar de grondverbeteringen dwars doorgraven zijn. Foto: Bert Tuin, collectie Dienst RO/EZ.

Pand C4: het Alberdahuis

De resten van pand C4 werden zichtbaar na sloop van de cementvloer van het Scholtenhuis. De sporen behoren tot tenminste drie opeenvolgende fasen in baksteen, hier respectievelijk aangeduid als het oude huis van Alberda, het nieuwe huis van Alberda en het Plattehuis²⁵.

De grondverbeteringen van het oudste aangetroffen huis zijn door de weke vulling van een NNW–ZZO geöriënteerde sloot heengegraven (afb 14). Vooral de fundering van de zuidelijke zijmuur geeft blijk van constructieve grondigheid. Op een laag aangestampte leem is een bed van schoon zand gestort, afgedekt met een vuilere laag. Het geheel werd weer door een leemlaag afgedekt. De vloer van dit huis was afgedicht met een dikke kleilaag waarin twee vierkante stookvloeren met brandsporen en een klein asputje waren ingebed (afb. 15). Ook werd een ondiepe, ovale putachtige constructie aangetroffen, die wellicht als spoelbak of gootsteen kan hebben gediend. De vondst van scherven van een geoorde grape van roodbakend geglaazuurd aardewerk in de vulling wijst op gebruik in de 15e of vroege 16e eeuw. Boven beschreven vondsten en constructies lagen onder een vuile (brand?)laag.

Bovenop bovengenoemde 'vuile laag' lag in een bed van kalkmortel een tamelijk groot met plavuizen (13 × 13 cm) betegeld vloeroppervlak. Vloer en baksteenfundament zijn de enige overgebleven resten van het *nije huys* van burgemeester Reint Alberda die hier in het tweede kwart of midden van de 16e eeuw een nieuw huis liet bouwen. Uit de mortellaag onder de plavuisvloer zijn drie mun-

25. De namen *nije huis van Alberda* en *Plattehuis* komen voor in de geschreven bronnen van de stad: de kroniek van Abel Eppens, het Diarium Altling en de verzegelingsprotocollen.

Afb 15. Grote Markt oostzijde, het oude huis van Alberda. Constructie vloer van pand C4, met daarin de stookvloer door hitte rossig verkleurd leem en zand. Foto: Bert Tuin, collectie Dienst RO/EZ.

ten geborgen. Een van de munten is een Groningse plak, geslagen in 1506, wat een aanduiding geeft dat de vloer in of na 1506 moet zijn gelegd. De plavuïsvloer was weer bedekt door een vuile laag met puin en tamelijk veel houtskool. Deze laag getuigt van de ontploffing en brand die op 8 juni 1583 het voorhuis van het *nije huys* van burgemeester Reint Alberda verwoestte.

De kaart van Haubois uit circa 1630/1640 laat ter plekke van het in 1583 ontplofte voorhuis nog steeds een open ruimte zien, achter een afgestompte voor-gevel. Deze situatie gaf het volgende pand zijn nieuwe naam: het Plattehuis²⁶. Van de nieuwe fundering is geen steen teruggevonden, alleen de puinige uitbraaksleuf. Van het herbouwde Plattehuis is verder niets aantoonbaars teruggevonden. Misschien dat het puingat, een doorgraving van de plavuïsvloer, een overblijfsel is van een constructie zoals een stiepgat voor een standvink in het souterrain. Het Plattehuis stond bekend om zijn opvallende gebeeldhouwde kroonlijst, een noviteit in het Groningen van 1740, maar daarvan is in de bodem geen brokje teruggevonden. Bij deze vernieuwing is de voorgevel ook verbreed door overbouwning van de mandelige gang met het buurpand C5. Beide huizen waren toen in bezit van jonker Gerhard Alberda van Dijksterhuis.

Pand C5

Pand C5 was met een perceelsbreedte van 5,8 m in 1830 een smal pand. Bouwarcheologische aanwijzingen zijn schaars en de ouderdom van pand C5 laat zich door gebrek aan dateerbare vondsten archeologisch niet bepalen. De bij de opgraving aangetroffen puinige uitbraaksleuven liggen op de perceelsgrenzen met de panden C4 en C6. Verder werden resten van een verbrande of verhitte lemen vloer aangetroffen. In de as van het pand lag een veldkei met een diameter van 32 cm, voor een stiep aan de kleine kant.

26. Schuitema Meijer 1983, 100-101.

Op de kaart van Haubois is het pand getekend met een gotische nissengevel met opvallend smalle vensters op de bovenverdieping. De ouderdom van het pand gaat in elk geval terug tot de 15e eeuw. Op het schilderij van Hauck uit 1795 is het pand al gemoderniseerd afgebeeld met een afgetopte gevel en een schilddak met houten daklijst. Het werd in 1786 bij de verkoop het *kleine huis* genoemd, ter onderscheiding van zijn grotere buurman het Plattehuis. Van de bouwfasen werd in de bodem niets teruggevonden.

Pand C6

Over pand C6 valt bouwarcheologisch niet heel veel te melden. Er was geen opgaand muurwerk meer aanwezig. De grondverbetering was hier niet bijzonder diep ingegraven, hetgeen ook niet nodig was aangezien ter plekke geen bedreigende zwakke plekken (slootvullingen) in de ondergrond aanwezig waren. Het uitbraakspoor van de voorgevel was gedeeltematig nog aanwezig onder de gang tussen het voormalige Scholtenhuis en het zuidelijke buurpand Café van Duinen (pand C7). Achter dit uitbraakspoor lag een klein oppervlak van gruisig leem, mogelijk een rest van een verbrande leemvloer. Op dieper niveau waren geen vloeren, wel donkerbruin tot zwarte vullingen of ophogingen met kogelpotaardewerk en aardewerk van een grijs baksel, mogelijk Paffrath, te zien. Omdat deze kuilen onder de latere vloer lagen, zal de vloer niet ouder zijn dan de 14e eeuw. Een andere vlek of kuil bevatte een pelgrimsinsigne met de voorstelling van een tronende, gekroonde Maria met kind, afkomstig uit de bedevaartplaats Aken. De datering ervan kon worden vastgesteld in de eerste helft van de 14e eeuw²⁷.

Scholtenhuis

In 1881 verrees op de plaats van de middeleeuwse panden C4, C5 en C6 in opdracht van de fabrikant W.A. Scholten het dubbele herenhuis dat de geschiedenis in zou gaan als Scholten z'n huis, Scholtenshuis c.q. Scholtenhuis. Het bestond uit twee bijna 40 meter diepe huizen, waarvan het noordelijke nummer 28 met de monumentale ingang aan de markt bewoond werd door de pater familias, en het zuidelijke, nummer 29, met de ingang in de zijgevel door de zoon. Het complex had een breedte van bijna 20 meter aan de markt (afb 16). In mei 1940 vorderde de bezetter het hele pand en huisvestte er de *Sicherheitspolizei* en SD.

De fundamenten van de voorzijde van het Scholtenhuis zijn van de grond af tot en met de cementvloer van het souterrain in situ aangetroffen en opgegraven. Op een miniem stukje zijmuur na zijn alle resten ten westen van de huidige riolerings door de opgraving opgeruimd. De solide fundering van het Scholtenhuis drong door tot in het keizand. Onder alle muren die de sloot in de ondergrond kruisten, was onderin het zandbed een laag kloostermoppen ter versteviging gelegd. De noordelijke zijgevel was gefundeerd op de oude zijmuur (vlijlagen van kloostermoppen) van het voorafgaande *nije huys* van burgemeester Alberda (pand C4). De vloer van het souterrain van het Scholtenhuis bestond uit 8 mm roodkleurig cement op 3 cm beton op twee lagen waalklinkers op een zandbed.

De resten vertonen geen sporen van brand. Alleen in een uitsparing in de voorgevelmuur, onder het bordes voor de voordeur, is wat houtskool gevonden dat in verband gebracht kan worden met de brand op zondagavond 15 april 1945. Uit de compacte puinvulling van deze uitsparing werd voorts een schrikbarende vondst losgebikt: een handgranaat van het type Hollands eitje, type 1. De hand-

27. Met dank aan Hans van Gangelen voor de determinatie van dit insigne.

Afb. 16. Grote Markt oostzijde. Overzicht van het Scholtenhuis. A: muurwerk, B: fundament van de bordestrap, C: rode cementvloeren van de kelder, D: lichtmast 1996, E: lichtmast jaren vijftig.

Foto: Bert Tuin, collectie Dienst ROEZ.

granaat is op dinsdag 8 juni 2010 door de EOD onschadelijk gemaakt. Onder de vloer van het souterrain ter hoogte van de gang achter de voordeur was nog een kleine ruimte gefundeerd, die niet op de tekeningen van het Scholtenhuis is aangegeven en die geen dragende functie heeft gehad. Misschien was deze ‘bak’ ooit bedoeld als waterkelder, hoewel de karakteristieke dubbelsteens muren van rode en gele baksteen van waterkelders hier niet aanwezig waren. Van de afwerking van het Scholtenhuis is bijzonder weinig teruggevonden. Slechts een hardstenen drempel en twee neuten voor een deurpost zijn als vondst geborgen.

Conclusies

Veel bouwarcheologische sporen zijn uitgewist door modernisering van de panden en door het gebruik van de fundamente als steengroeve in 1949. De ouderdom van de stenen huizen is jonger dan tot nu toe gedacht. De huizen stammen niet uit de 13e eeuw, maar uit de eerste helft van de 14e eeuw. Tot de oudste groep behoren C₃ (Panser), C₄ (Alberda) en C₂ (De Daniel), waarbij C₃

net iets eerder is gebouwd dan C2. Van de andere panden kon de ouderdom niet goed bepaald worden. Het hoekpand C1 is rond 1600 geheel herbouwd, maar heeft een voorganger gehad. De tot nu toe opgegraven panden waren gebouwd over een sloot van enige breedte, die al in de 11e eeuw weer werd gedempt. Onder pand C3 stond enige tijd daarna boven de gedempte sloot een houten gebouw met een lemen vloer, waarschijnlijk een schuur of werkplaats. Andere sloten of greppels die als erfgrans van de Bisschopshof zouden kunnen gelden, zijn nog niet waargenomen.

Toekomstige opgravingen bij de verdere werkzaamheden die nodig zijn voor het vernieuwen van de Oostwand kunnen nieuw licht op de tot nu toe genoemde dateringen werpen. Per slot van rekening zijn tot nu toe alleen de voorste delen van de voorhuizen van de panden opgegraven. De panden kunnen in of onder hun achterhuizen oudere kernen hebben gehad. Hoe dan ook, we wachten met spanning het veldwerk de komende jaren af.

6. Verlengde Lodewijkstraat, opgraving (archisnr. 35375)

2-8 juni 2009

Langs de spoorlijn Groningen-Assen werden aan de Verlengde Lodewijkstraat ter hoogte van de woonwijk De Linie de rioolbuizen vervangen. In een drachtige samenwerking voerden de bedrijven ARC bv en Ingenieursbureau MUG hier een opgraving uit in opdracht van de gemeente Groningen teneinde

Afb. 17. Verlengde Lodewijkstraat, overzicht van werkput 2 langs het spoor. Foto ARC bv, Groningen.

archeologische sporen en vondsten te documenteren²⁸. De locatie ligt namelijk op de oostelijke flank van de Hondsrug, dichtbij het voormalige industrieterrein de Linie waar uit de opgraving van 2005 vondsten en sporen vanaf in ieder geval de midden-ijzertijd werden aangetroffen²⁹.

Er werd een sleuf over het tracé van de rioolsleuven gelegd, die verdeeld werd in twee werkputten. De noordoostelijke kant bleek geheel verstoord door oudere rioolbuizen, kabels en leidingen, maar het zuidwestelijke deel bleek nog intact of tenminste niet recentelijk verstoord. Het dekzand dat bij de eerder genoemde opgraving nog werd aangetroffen, is op deze plek nog wel aanwezig maar afgetopt en/of weggeërodeerd. De archeologische resten bevonden zich in de keileem van de Hondsrug (afb. 17). In het vlak dat in de top van het keileem werd aangelegd, tekenden zich een staakgat, paalgaten en sloten af. Ze behoren hoogstwaarschijnlijk tot het complex van grondsporen van de vindplaats De Linie op het voormalige industrieterrein. Twee sloten uit de nieuwe tijd konden wel met zekerheid worden gekoppeld aan sporen van deze vindplaats.

7. Wierum, watergangen, booronderzoek (archisnrs. 32788 en 32788)

In opdracht van het Groninger Landschap heeft bureau De Steekproef³⁰ een booronderzoek uitgevoerd naar de archeologische waarden in het gebied ten noorden van het Van Starkenborghkanaal. In dit kweldergebied werden een aantal watergangen verbreed en nieuwe aangelegd.

Het kweldergebied waar de rivieren vanuit het Drents plateau naar zee afwaterden, stond vóór de bedijking onder invloed van golven, getijden en stormvloed. Zoet water werd naar de zee afgevoerd, maar zout water drong via de geulen weer naar binnen. Deze waterverplaatsing zorgde voor op-, aan en overslibbing, maar ook voor erosie. Dit heeft een ingewikkelde afzettingsgeschiedenis in het gebied tot gevolg gehad. Opslibbing van oeverwallen zorgt voor bewoonbare plaatsen, maar de rivieren en geulen verleggen zich en de bewoners verhuizen (soms) mee. De archeologische verwachting is over het algemeen daarom hoog, maar ook sterk afhankelijk van de lokale situatie.

Twee van deze watergangen (53 en 120) lagen in de gemeente Groningen en dienden archeologisch onderzocht te worden (afb.18). Daarbij is watergang 53 gelegen tussen twee Rijksbeschermden archeologische monumenten bij 't Hemelrijk. De boringen in de twee watergangen gaven geen archeologische vondsten prijs. Wel konden er vegetatieniveaus worden aangetoond. Deze donkere lagen of banden in de bodem houden verband met het gebruik van de kwelders in de prehistorie en werden in verschillende onderzoeken al eerder aangetoond ten noord(westen) van Groningen³¹. De donkere kleur wordt veroorzaakt door de aanwezigheid van talrijke verkoolde resten van kruidachtige planten, die op hun beurt het gevolg zijn van het afbranden van de kwelders door menselijk toedoen om de vegetatieverjonging te versnellen. Op deze manier kon er in het voorjaar weer vee worden geweid op de lage kwelder³².

In watergang 120 konden over een groot gedeelte twee vegetatieniveaus worden gevolgd. Op de plekken waar ze ontbreken, zijn ze hoogstwaarschijnlijk wel

28. Daleman 2010.

29. Kortekaas 2006, 21.

30. Bongers 2009.

31. Excultus en Kortekaas 2008, 115-124.

32. *Ibidem*, 123.

Legenda

Betekenis van de kleuren:

- geel: boring met twee vegetatieniveaus
- groen: alleen het bovenste vegetatieniveau aanwezig
- blauw: geen vegetatieniveaus

Afb. 18. Boorpuntenkaart van watergangen 53 en 120. Kaart: De Steekproef bv, Zuidhorn.

geweest maar geërodeerd door een zich verleggende geul. De dynamiek van de geul bleek ook uit de boringen: de zandlagen komen hier namelijk zuidwaarts steeds hoger te liggen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat deze geul zich steeds verder naar het zuiden verplaatste.

8. Wolddijk 103, booronderzoek en archeologische begeleiding (archisnr. 36331, 36332, 37013)

30 juli en 14 september 2009

In verband met de voorgenomen bouw van een ruwmeeststal en een daarbij benodigde sanering aan de Wolddijk 103 werd door MUG Ingenieursbureau in opdracht van Stichting het Groninger Landschap een huiswierde onderzocht (afb. 19)³³ Het betreft hier een waardevolle huiswierde (AMKnr. 7156) uit (moge-

Afb. 19. Wolddijk 103. Afbeelding van de kadastrale minuut uit 1830. In rood is de werkput aangegeven.
Kaart: collectie Dienst RO/EZ.

33. De Roller 2009a en 2009b.

lijk) de Romeinse tijd/late middeleeuwen, gelegen aan een (zij)geul van de Hunze. De boerderij die op de (huis)wierde staat, is in het verleden deels omgracht geweest.

Het booronderzoek wees uit dat de geplande stal deels komt te liggen op de oude sloot die de wierde omgeven heeft en deels op de wierde zelf. Rond de 2 m beneden maaiveld gaat het wierdepakket over in de geulvulling van de Hunze. De kern van de wierde ligt op een zandige oeverwal van de Hunze, maar in de loop van de tijd is de wierde uitgebouwd in de richting van de Hunze zelf en ligt ze dus deels buiten de oeverwal. Omdat de bouwput van 70 cm diep alleen in de zuidwesthoek het wierdepakket zou aansnijden, is besloten om te volstaan met een archeologische begeleiding van de werkzaamheden. Bij deze begeleiding werd duidelijk dat de gracht is gedempt voorafgaand aan de laatste ophoging van het terrein. De gracht is in 1962 volgens de kaarten nog watervoerend geweest en is blijkens de vulling van de gracht met recent bouwafval inderdaad pas in de tweede helft van de 20e eeuw gedempt. In de uiterste zuidwesthoek werd, zoals vermoed, inderdaad de top van de wierdelagen aangesneden, waarin een mestkuil werd aangetroffen met een vulling van humeuze klei. In de kuil werd aardewerk uit de nieuwe tijd gevonden.

Afb. 20. Wolddijk 103. Fragment terpaardewerk uit een mestkuil in de wierde.
Foto: MUG Ingenieursbureau, Leek.

Het meeste aardewerk is gevonden bij de aanleggen van het vlak dat de wierdelagen aansneet. Onder het aardewerk – dat meest dateert uit de nieuwe tijd – bevonden zich ook twee fragmenten terpaardewerk met magering van chamotte (afb. 20). Omdat uit de boringen blijkt dat er zich onder de bouwput nog wierdelagen bevinden van meer dan anderhalve meter dikte, kunnen we aannemen dat de oudste kern van de wierde nog intact bewaard is gebleven. Het terrein is daarom ook opgenomen op de archeologische kaart van Groningen als ‘archeologisch waardevol’ en zal in het bestemmingsplan buitengebied dat momenteel in de maak is, op passende wijze beschermd worden.

Overige onderzoeken

9. Akerkhof westzijde/Munnikeholm, archeologische begeleiding (archisnr. 34271) maart 2009

Bij de sanering en renovatie van het riool werd door ARC bv bij de archeologische begeleiding in de zwaar verstoorde ondergrond toch nog een keienvloertje, een deel van een oud loopvlak, een leenvloer en een waterput uit de 18e eeuw aangetroffen.

10. **Broerstraat**, archeologische begeleiding (archisnr. 34271) *september 2009*
Door ARC bv werden bij een het vervangen van het riool aan de Broerstraat 18e-eeuwse waterkelders waargenomen, evenals muurwerk van kloostermoppen bij de aansluiting van de Poststraat. In de losse steigerarde werd verder een losse menselijke femur (bovenbeen) aangetroffen, maar intacte begravingen werden niet gevonden.
11. **Diamantlaan**, booronderzoek (archisnr. 38309), *3 december 2009*
Op het sportveld aan de Diamantlaan werd door ingenieursbureau MUG een booronderzoek uitgevoerd in verband met het nieuw bouwen van een school op deze locatie³⁴. Het terrein is in de jaren zeventig van de vorige eeuw opgehoogd met een dik pakket zand van 150 tot 200 cm dikte. Toch kon in enkele boringen nog het oude maaiveld op 170 cm beneden het maaiveld als humeuze laag herkend worden.
12. **Grote Markt**, opgraving (archisnr. 36779), *september 2009*
In het kader van het verleggen van kabels en leidingen voor de bouw van de nieuwe Oostwand werd door de gemeente Groningen ter hoogte van het ABN-Amro-gebouw een proefsleuf gegraven over de markt. Behalve het plaveisel van de 11e-eeuwse markt werd een afwateringsgoot uit 1448 aangetroffen, bestaande uit twee rijen veldkeien met een bodem van baksteen.
13. **Eelderbaan**, booronderzoek (archisnr. 37539), *26 oktober 2009*
Vanwege het actualiseren van het bestemmingsplan van het woonwagenterrein aan het Hoendiep heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau een onderzoek uitgevoerd naar de zuidelijke begrenzing van de vindplaats Eelderbaan die in 2005 is opgegraven³⁵.
In de noordelijke helft van het plangebied kon een dikke betredingshorizont uit de periode midden-late ijzertijd/Romeinse tijd worden herkend direct onder en deels opgenomen in de bouwvoor. Waarschijnlijk is deze betredingshorizont een voortzetting van de vlaknederzetting die in 2005 is opgegraven³⁶.
14. **Eemspoort**, proefsleuven (archisnr. 32897), *15 en 16 januari 2009*
Door ARC bv werden vijf toekomstige poelen onderzocht, die vanaf 2010 het domein zullen zijn van de in het gebied voorkomende zeldzame heidekikker³⁷. De aangetroffen sporen bestonden uit een aantal verkavelingsloten met verschillende oriëntaties en enkele kuilen. De meeste sporen dateren uit de nieuwe tijd, met uitzondering van een aantal kuilen die wellicht als laat-middeleeuwse kleiwinningskuilen konden worden geïnterpreteerd.
15. **Grunostraat**, booronderzoek (archisnr. 35651), *23 juni 2009*
Voor de herinrichting van de Grunostraat werd door MUG ingenieursbureau een booronderzoek uitgevoerd naar de aanwezigheid van (bewoning op) een oeverwal van de Drentse A³⁸. De bodem bleek onder een laag opgebrachte grond van 50 cm dik nog intact te zijn en bestaat uit humeuze klei met op circa 1,5 tot 2 m beneden maaiveld een veenlaag die overgaat in matig siltige klei. Van de oeverwal bleek geen sprake, wel werd er een opgevolde geul aangetroffen die mogelijk gerelateerd is aan de vondst van een hielbijl.

34. De Roller 2009c.

35. Veenstra 2010.

36. Wieringa *et al.* 2007.

37. Blom 2010.

38. De Roller 2009d.

16. **Kluiverboom**, proefsleuvenonderzoek (archisnr. 378470), 5 november 2009
Aan de Kluiverboom nabij de Beneluxweg werd door MUG ingenieursbureau een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd³⁹. Behalve aangelegde drains en kleiwindeuven uit de tijd dat het gebied nog een agrarische functie had, werden geen archeologische sporen aangetroffen.
17. **Oosterstraat 13-15**, booronderzoek (archisnr. 35125), 14 mei 2009
In verband met de verbouw van een pand aan de Oosterstraat 13 werd door ingenieursbureau MUG een booronderzoek uitgevoerd⁴⁰. Onder een laag ophoogzand met puin werd in het westelijk gedeelte van het gebied venige klei aangetroffen, met op circa 2 meter beneden maaiveld een scherp van kogelpotaardwerk.
18. **Peizerweg**, booronderzoek (archisnr. 37994), 13 september 2009
Ten behoeve van het bouwen van nieuwe woningen aan de Peizerweg gaf de gemeente Groningen Ingenieursbureau MUG de opdracht om een booronderzoek uit te voeren om de intactheid van de bodem te onderzoeken⁴¹. In het zuiden van het plangebied werd nog een intacte dekzandbodem en een mogelijke geulvulling aangetoond, zodat besloten werd tot vervolgonderzoek, uit te voeren in 2010.
19. **Persrioolleiding Haren-Groningen** booronderzoek (archisnr. 33667) 25 februari 2009
In opdracht van het Waterschap Hunze en Aa's heeft ARC bv boringen gezet in het tracé van een geprojecteerde persrioolleiding tussen Haren en Groningen⁴². Noch archeologische indicatoren, noch een podzolbodem werden hieraangetroffen.
20. **Phebenstraat**, archeologische begeleiding (archisnr. 37319) september 2009
In het kader van een rioolsanering werd door ARC bv een archeologische begeleiding uitgevoerd. In de straat werd een deel van de voormalige stadwal met gracht aangetroffen.
21. **Reitemakersrijge**, archeologische begeleiding (archisnr. 34271) mei 2009
Bij het begeleiden van een rioolsanering door ARC bv werd in het noordprofiel van de rioolsleuf een constructie van kloostermoppen (27 × 13 × 6) ontdekt. Dit muurwerk (?) behoort waarschijnlijk tot hetzelfde bouwsel dat werd aangetroffen in de rioolsleuf bij de Munnikeholm.
22. **Rode Weeshuisstraat**, begeleiding en opgraving (archisnr. 37317)
Als gevolg van de vernieuwing van de riolering in de Rode Weeshuisstraat werd door ARC bv een begeleiding uitgevoerd. Hierbij werden verschillende straatniveaus, kelders en vloerniveaus aangetroffen.
22. **Zilverlaan 10**, booronderzoek (archisnr. 36165), 21 juli 2009
Door ingenieursbureau MUG is op het Sportpark Vinkhuizen aan de Zilverlaan een booronderzoek uitgevoerd in verband met de voorgenomen bouw van een nieuwe kantine en kleedruimte⁴³. Onder de opgebrachte grond (50 cm) kon in de kwelderafzettingen een vegetatiehorizont worden aangetoond.

---

39. De Roller 2009e.
40. De Roller 2009f.
41. De Roller 2009g.
42. Buitenhuis 2009.
43. De Roller 2009h.

Literatuurlijst

- Alma, R. en W.G. Doornbos (red.), *Zestiende-eeuwse bevolkingslijsten van de stad Groningen 1535-1542*. Groningen, 1994.
- Benerink, G.M.H., *Archeologische Opgraving Plangebied eerste Drift Spilsluizen 2*, Groningen, Gemeente Groningen. SOB-research/rapport. Heinenoord, 2010.
- Blom, M.C., *Een archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P) op plangebied Eemspoor Zuid, gemeente Groningen (Gr.)* ARC-rapport 2009-138. Groningen, 2009.
- Bongers, J.M.G., *Wierum, Watergangen (gemeenten Winsum en Groningen, Gr.)*. Een inventariserend Archeologisch Veldonderzoek. Steekproef-rapport 2009-01/14. Zuidhorn, 2009.
- Buithuis, H., *Een archeologisch bureau-onderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van boringen in het traject van de persioolleiding Haren-Groningen (Gr.)*. ARC-rapport 2009-19. Groningen, 2009.
- Daleman, M., *Een archeologische opgraving aan de Verlengde Lodewijkstraat te Groningen, gemeente Groningen (Gr.)* ARC-rapport 2010-172. Groningen, 2010.
- Dresscher, S., *Rapport booronderzoek aan de Beijumerweg 19*. Stads Fratsen 21. Groningen, 2010.
- Exaltus, R.P. en G.L.G.A. Kortekaas, 'Prehistorische branden op Groningse Kwelders' in: *Paleoaktueel* 19 (2008), 115-124.
- Formsma, W.J., A. Pathuis en R.A. Luitjens-Dijkveld Stol, *De Ommelander borgen en steenhuizen*. Groninger Historische Reeks 2. Assen, 1987.
- Friso, W., *Archiefonderzoek naar de Abrug en haar voorgangers, Archiefetcetera (Kunst)historisch Onderzoeksbureau*. Groningen, 2009.
- Giffen, A.E van., 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Stad Groningen binnen de diepen' in: *Groningse Volksalmanak voor het jaar 1962*, 68-154.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Jaarverslag archeologie in 2000' in: *Hervonden Stad* 6 (2001), 4-24.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Jaarverslag archeologie in 2005' in: *Hervonden Stad* 10 (2006), 6-26.
- Kortekaas, G., E. Knol en H. van Gangelen, 'Verweesd van huis en haard. Een aantal op drift geraakte 17e-eeuwse terracotta schoorsteenbeelden nader belicht' in: *Hervonden Stad* 14 (2009), 79-92.
- Kruisman, R.F. en B.P. Tuin, *Archeologisch onderzoek Grote Markt Oostzijde 2008 ter voorbereiding van de bouw van de nieuwe oostwand en het Groninger Forum*. Stads fratsen 18. Groningen 2009.
- Masterbroek, B., Lindenboom, M. en G. Kortekaas, *Het gebroken zwaard. Nieuwe legenden uit het Noorden*. Groningen, 2009.
- Roller, G.J. de, *Archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van bureau- en booronderzoek aan de Wolddijk 103 te Groningen (Gr.)* MUG-rapportage 2009-46. Leek, 2009a.
- Roller, G.J. de, *Een archeologische begeleiding bij het uitgraven van een bouwput aan de Wolddijk 103 te Groningen (Gr.)*, MUG-rapportage 2009-66. Leek, 2009b.
- Roller, G.J. de, *Archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van bureau- en booronderzoek op het sportpark te Vinkhuizen, gemeente Groningen (Gr.)* MUG-rapportage 2009-45. Leek, 2009c.
- Roller, G.J. de, *Archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van bureau- en booronderzoek aan de Grunostraat te Groningen (Gr.)* MUG-rapportage 2009-38. Leek, 2009d.
- Roller, G.J. de, *Archeologisch proefsleuvenonderzoek aan de Kluiverboom te Groningen (Gr.)* MUG-rapportage 2009-85. Leek, 2009e.
- Roller, G.J. de, *Archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van bureau- en booronderzoek aan de Peizerweg te Groningen (Gr.)* MUG-rapportage 2009-93. Leek, 2009f.
- Roller, G.J. de, *Archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van booronderzoek op de locatie Oosterstraat 13-15 te (Gr.)* MUG-rapportage 2009-34. Leek, 2009g.
- Roller, G.J. de, *Archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van bureau- en booronderzoek aan de Zilverlaan 10 te Groningen (Gr.)* MUG-rapportage 2009-45. Leek, 2009h.
- Schuitema Meijer, A.T., 'De vogelvluchtkaart van Egbert Haubois en haar weergave van de burgerlijke bouwkunst' in: Boiten, L. en J. van den Broek, *De kaart van Egbert Haubois spiegel van wens en werkelijkheid*. Alphen a/d Rijn, 1983.
- Tuin, B. en F. Venema, *Groningen op recept. Twee eeuwen farmacie*. Groningen, 1982.
- Veenman, F. en B. Tuin, 'Jaarverslag archeologie in 2008' in: *Hervonden Stad* 14 (2009) 7-24.
- Veenstra, H.W. en T. van den Berg, *Plangebied Eelderbaan (woonwagenterrein Hoendiep) te Groningen, gemeente Groningen: archeologisch vooronderzoek; een bureau- en inventariserend veldonderzoek*. RAAP-notitie 3484. Drachten, 2010.
- Werff, E. van der en G.L.G.A Kortekaas, *Gruno's veste. Een wandeling langs de vestingwerken van middeleeuws Groningen*. Groningen, 2004.
- Wieringa, A, *Een archeologische opgraving van een deel van een nederzetting uit de Late IJzertijd- Vroeg Romeinse Tijd bij de Eelderbaan te Groningen*. ARC-rapport 170. Groningen, 2007.